

Voorbij de nationale kerkenstamboom: naar een inclusieve genealogie van het christendom in Nederland

Fred van Lieburg*

Summary

Since the sixteenth-century Reformation, Christianity in the Netherlands is characterized by pluriformity. Besides the Catholic Church of Rome and the Reformed 'public church', there were ecclesial bodies of 'Protestant Dissenters'. The 1834 Secession provoked a lot of splits and (re)unions up to the present, whereas the breakthrough of religious freedom in 1848 enabled the establishment of many new groups (partly imported from abroad). In the past fifty years, several didactic and sometimes ecumenical or apologetical schemes of denominations were published, showing in particular the labyrinth of the Reformed world. At the same time, the Christian landscape underwent structural changes because of repatriation from former colonies, immigration from numerous countries, and regrouping of evangelical believers. Given the developments of secularization (and, as a result, declining knowledge of the national church map), internationalization (rising non-Dutch denominations), and inclusivity (dealing with the colonial past), a new design of the Dutch 'Christian family tree' seems to be welcome. Therefore, this article offers a basis by discussing earlier examples, presenting a historically justified alternative, while welcoming feedback from the field and recommending a creative elaboration with digital tools.

Inleiding

Een onverwacht groot aantal mensen bezocht in de zomer van 2019 de tentoonstelling 'Bij ons in de Biblebelt' in Museum Catharijneconvent in Utrecht. Blijkbaar raakte de expositie – ontworpen door Tanja Kootte, de toenmalige J.G. van Oord Jzn. conservator voor het Nederlands Protestantisme – een snaar bij een bepaald publiek met interesse voor de denk- en leefwereld van de reformatorische bevolkingsgroep. De in totaal 72.000 bezoekers verdrongen elkaar van dag tot dag in de smalle gangen en kleine zalen van het museum

---

* Fred van Lieburg is hoogleraar religiegeschiedenis aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Vrije Universiteit Amsterdam en directeur van het HDC Centre for Religious History.

om al kijkend en lezend te genieten van wat zich in vitrines, op beeldschermen en aan muren aandienende. Op een van de wanden prijkte een levensgrote ‘kerkenstamboom’, waarin de vele protestantse denominaties in schema waren gebracht (Kootte en Van Lieburg 2019, 13-14). Daarmee werd duidelijk dat de ‘bevindelijk gereformeerden’ uiterlijk weliswaar een subculturele eenheid lijken, maar verdeeld zijn in diverse groeperingen, binnen of buiten de voormalige ‘vaderlandse kerk’. De toeschouwers mompelden wat over Holland op z’n smalst, glimlachend van herkenning of hoofdschuddend van verbazing.

Het schema – op verzoek van de organisatoren door mij aangeleverd – was grotendeels gebaseerd op de versie die ik in 2005 maakte voor het met collega-historicus Joris van Eijnatten geschreven handboek over de religiegeschiedenis van Nederland (Van Eijnatten en Van Lieburg 2005, 313).¹ Er hoefde niet veel te worden aangepast. De drievoudige fusie en splitsing bij de vorming van de Protestantse Kerk in Nederland in 2004 was destijds al verwerkt. Alleen bij de vrijgemaakt-gereformeerde kerken werden twee afgesplitste miniverbandjes toegevoegd, waarbij juist in 2019 sprake was van onderlinge toenadering en mogelijke eenwording. Dat is, vier jaar later, nog steeds een wenkend perspectief.² Wel is per 1 mei 2023 een andere, lang voorbereide hereniging tot stand gekomen tussen de Gereformeerde Kerken in Nederland (‘vrijgemaakt’ in 1944) en de Nederlands Gereformeerde Kerk (een afsplitsing van vrijgemaakten uit 1967) tot Nederlandse Gereformeerde Kerken. Hoewel daar zoals zo vaak individuele uittredingen en lokale afsplitsingen bij hoorden, is dit sinds lange tijd een duidelijk nieuwsfeit in de institutionele geschiedenis van de gereformeerde stroming.³

Voor het *Reformatorsch Dagblad* was deze fusie in 2023 aanleiding tot het publiceren van een vernieuwde versie van de vertrouwde kerkenstamboom. Kerkredacteur Addy de Jong en tekenaar Rob Scheurwater namen de uitdaging aan het niet te laten bij deze recente mutatie. Zij toonden ‘Een overzicht van het ontstaan van kerkverbanden in Nederland vanaf het jaar 1000 tot nu.’ Het begon allemaal met de ‘Katholieke Kerk’, die in 1054 uiteenviel in de ‘Oosters-orthodoxe kerken’ en de ‘Rooms-Katholieke Kerk’. Dit Oosters Schisma werd gevolgd door het gebeuren van ‘Luther 1517’. Hieruit kwam de Reformatie voort, nader weergegeven via Doopsgezinden, Luthers en de ‘Nederduits-Gereformeerde Kerk’ (Calvijn en de calvinisten bleven ongenoemd). De doperse stroming werd, ten onrechte, geacht in 1736 de ‘Hernhutters’ te hebben voortgebracht (de naam van de Evangelische Broedergemeente viel niet). Vier lijnen kwamen uit de lucht vallen: vrije gemeenten, pinkstergemeenten, evangelische gemeenten en Jehova’s Getuigen (De Jong 2023).

Het schema blijkt grotendeels ontleend te zijn aan een diagram dat al sinds 2012 op Wikipedia staat.⁴ De opmerkelijke chronologische en oecumenische verruiming was dus geen weloverwogen keuze van het *Reformatorisch Dagblad*. Fijnproevers zagen wel de aanvullingen in de bevindelijke sector van de gereformeerde doolhof, waarvan de detailkennis bij deze krant in goede handen is. Zo werd zichtbaar dat in de jaren 2008/2009 het grootste deel van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland buiten verband (ontstaan in 1980) zich weer had aangesloten bij de ‘gewone’ Gereformeerde Gemeenten in Nederland (op haar beurt een afsplitsing uit 1953 van de in 1907 gevormde ‘synodale’ Gereformeerde Gemeenten). Maar juist door zo’n microscopische bijstelling wordt de discrepantie met de macrohistorische inkadering pijnlijk voelbaar. Kan een overzichtelijke ‘kerkenstamboom’ tegelijk recht doen aan de wereldgeschiedenis van het christendom en de minuscule mutaties in ons miniland? Alvorens te betogen dat een poging daartoe anno 2023 wenselijk, zo niet noodzakelijk is, laten we in dit artikel ook oudere en andere proeven dan die van 2005/2019 en 2012/2023 de revue passeren. Daarbij komen vanzelf de voor- en nadelen in beeld waarmee bij een herziening rekening moet worden gehouden.

Oecumenisch pionierswerk

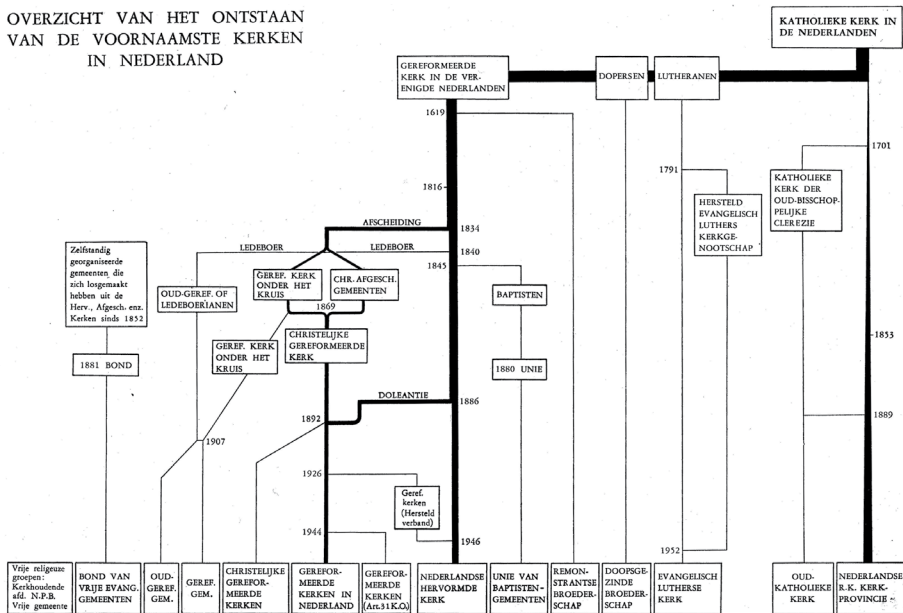
Het maken van schema’s van allerlei kerkgenootschappen in Nederland is een jonger verschijnsel dan de eeuwenlange pluriformiteit zou doen vermoeden. Na de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886, en na de Vereniging van 1892 en die van 1907, hadden zulke overzichten al een verhelderende functie kunnen vervullen. In oudere kerkhistorische handboeken of gidsen over christelijke groepen zoek je ze tevergeefs. In 1924 publiceerde de Amsterdamse hervormde predikant Hylke Bakker (1875-1949) een boekje over de buitenkerkelijken en de sekten die ‘al dieper hun wortels in onze vaderlandse grond’ dreigden te slaan. Een vervolgvitgave over het eigen protestantse erf kon niet uitblijven. Daarbij diende een lijst van 46 bij de regering geregistreerde kerken en groepen als uitgangspunt. Beide boekjes werden vaak herdrukt (Bakker 1924; 1927). Voor de Utrechtse uitgever en drukkerij Kemink was een schematische weergave van het versplinterende religieuze landschap kennelijk niet nodig voor het beoogde lezerspubliek.⁵

Na de Tweede Wereldoorlog ondernam de Winkler Prins Stichting de uitgave van een *Encyclopedie van het christendom* met een protestants en een katholiek deel. Twee hoogleraren, Conrad Mönnich van het luthers seminarium

in Amsterdam en Jan Groot van het rooms-katholieke Grootseminarie in Warmond, verzorgden de redactie. Het tekenwerk was van de bij Elsevier werkzame graficus Ted Moerkerk. Het protestantse deel bood bij het lemma over Nederland een bladvullend 'Overzicht van het ontstaan van de voornaamste kerken in Nederland'. Het toonde een helder lijnenspel vanuit de 'Katholieke Kerk in de Nederlanden' met alle gereformeerde afsplitsingen. Naast baptistengemeenten vermeldde het 'Zelfstandig georganiseerde gemeenten die zich losgemaakt hebben uit de Herv., Afgesch. enz. Kerken sinds 1852' (in 1881 verenigd in de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten) en 'Vrije religieuze groepen', waaronder de 'kerkhoudende afdelingen' van de vrijzinnig georiënteerde Nederlandsche Protestantenvbond en de (unitarische) Vrije Gemeente in Amsterdam (Mönnich en Groot 1955/1956 [1], 51).

Encyclopedie van het protestantisme (Meerkerk 1955)

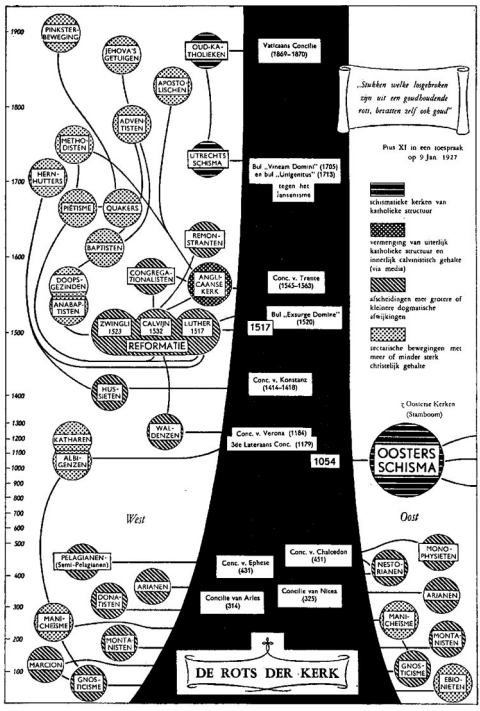
OVERZICHT VAN HET ONTSTAAN
VAN DE VOORNAAMSTE KERKEN
IN NEDERLAND

De katholieke tegenhanger van dit oecumenische naslagwerk ontbeerde dit schema van het protestantse Nederland. Daarentegen bevatte het 'compendium' voorin de encyclopedie een zeer sprekend schema van 'Kerk en verdeelde Christenheid' op internationaal niveau (idem [2], 51). Een dikke boomstam, rustend op 'De Rots der Kerk', toont vooral aan westelijke kant een groot aantal vertakkingen van schismatische kerken, sektarische bewegingen en 'afscheidings met grotere of kleinere dogmatische afwijkingen'. Positief

bedoeld was een citaat van Paus Pius XI uit een toespraak voor Italiaanse universiteitsstudenten op 10 januari 1927 (Aubert 1947, 123): ‘Stukken welke losgebroken zijn uit een goudhoudende rots, bevatten zelf ook goud.’ Overigens was het dan weer het protestantse deel waarin de liefhebbers een uitvouwbare, in kleuren uitgevoerde ‘stamboom’ van de Oosterse kerken konden vinden (Mönnich en Groot 1955/1956 [1], tegenover 590). Van beide delen bracht Elsevier ook een ‘volkseditie’ op de markt die haar weg moest vinden naar de nog tamelijk langs confessionele scheidslijnen levende inwoners van Nederland en België (idem 1959).

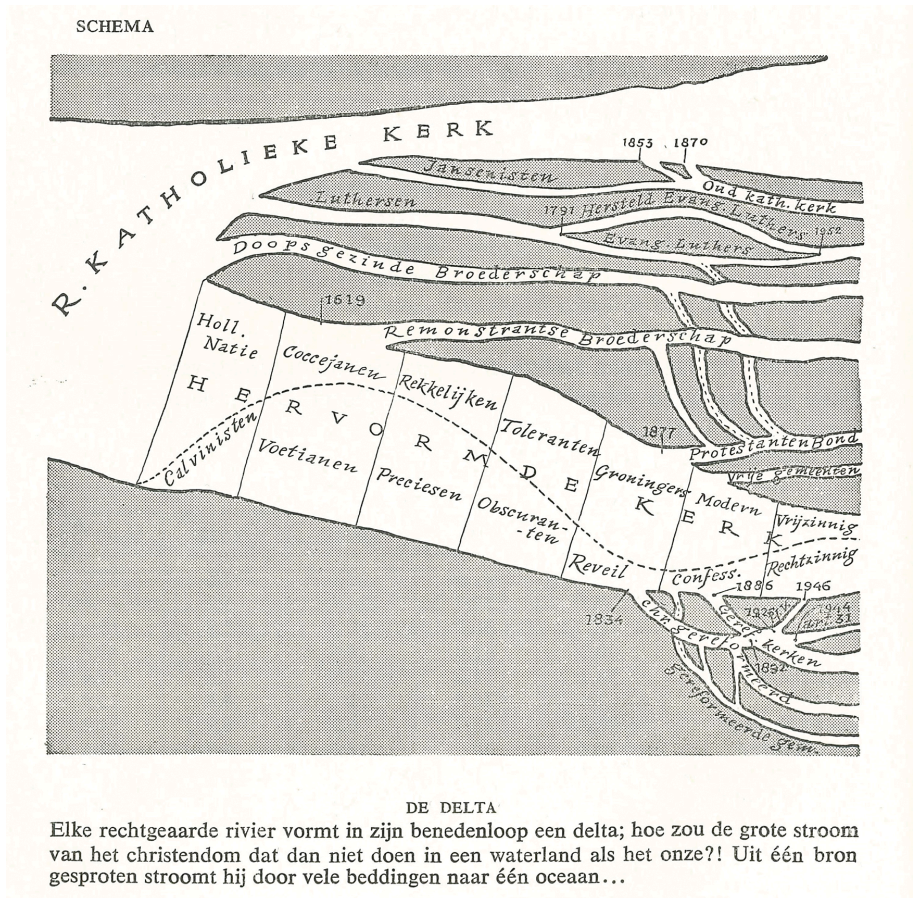
De rots der kerk (Moerkerk 1955/1956)

De jaren vijftig vormden een scharnier tussen oecumene en secularisatie. Daarin paste ook de voorlichting over kerkelijk en godsdienstig Nederland aan een nieuwe generatie die losraakte van het christelijke verleden. Voor het godsdienstonderwijs op openbare scholen – een typisch Nederlandse voorziening in een verzuilde samenleving – schreef de gewezen hervormde jeugdpredikant Bas van Gelder, leraar in Winterswijk, een inleiding in de ‘bonte wereld van geloven en denken’. In deze *steady seller* stond een creatief

schema van de kerkelijke verdeeldheid in de vorm van een rivierendelta (Van Gelder 1957). Het sprak misschien tot de verbeelding van scholieren in de periode van Watersnoodramp en Deltaplan, maar doet ook denken aan de uitspraak van de gevierde theoloog Karl Barth uit 1949: *'Da unten am Rhein, das ist eine Ecke wo es qualmt.'* Deze typering van het land van de talrijke kerk-scheuringen kreeg vleugels via een veelgebruikt maar ongeïllustreerd leerboek over de Nederlandse kerkgeschiedenis (De Jong 1972, 9).

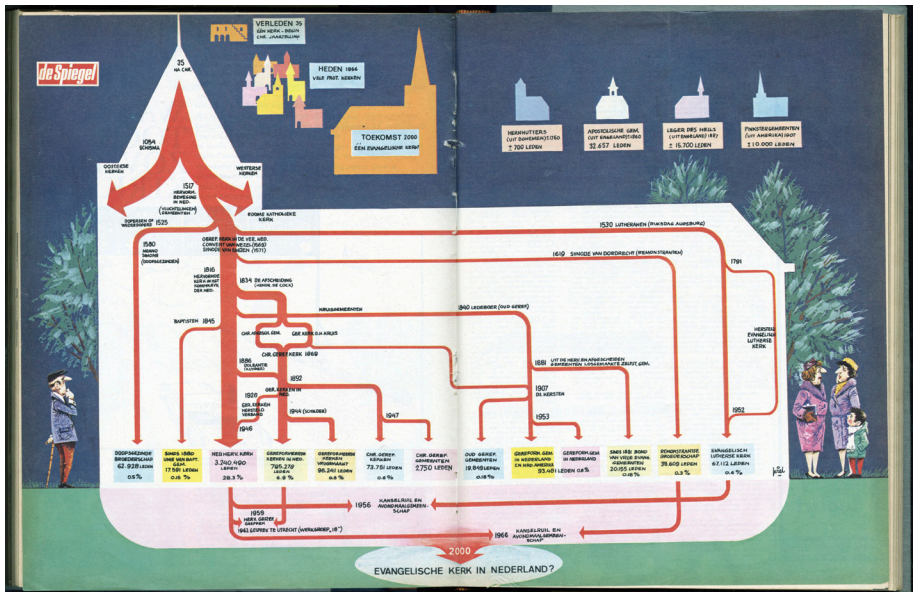
Rivierendelta (Van Gelder 1957)

Betwiste continuïteit

In het kielzog van de ‘grote oecumene’, de dialoog tussen de wereldgodsdiensten waar Nederland zich via de Wereldraad van Kerken sterk bij betrokken voelde, ontstond ook een ‘kleine oecumene’ om de repeterende breuk binnen het Nederlandse protestantisme te helen. Bekend is het Samen-op-Weg-proces voor de hereniging van hervormden en gereformeerden, begonnen in 1961 en na 43 moeizame jaren afgerond met de vorming van de Protestantse Kerk in Nederland, geflankeerd door de Hersteld Hervormde Kerk en de Voortgezette Gereformeerde Kerken. In de frisse wind van de jaren zestig paste het geheel vergeten maandblad *Ziel*, waarin een brede groep protestantse ‘leken’ even ernstig als ludiek de kerkelijke verdeeldheid te lijf wilde gaan. Bij dit streven om van onderop tot meer eenheid of tenminste eensgezindheid te komen, konden zij rekenen op de sympathie van het populaire christelijk-nationale weekblad *De Spiegel*. Hierin verscheen begin 1967 in fraaie kleuren een door de bekende illustrator Gerard Wiegel getekende kerkenstamboom, waarin het visioen van een ‘Evangelische Kerk in Nederland’ op de 21ste eeuw werd geprojecteerd.⁶ In vereenvoudigde vorm kreeg het schema uiteindelijk verbreiding via het goed verkochte en meermaals heruitgegeven journalistieke portret van de ‘zwartekousenkerken’ door Anne van de Meiden (1968, 244).

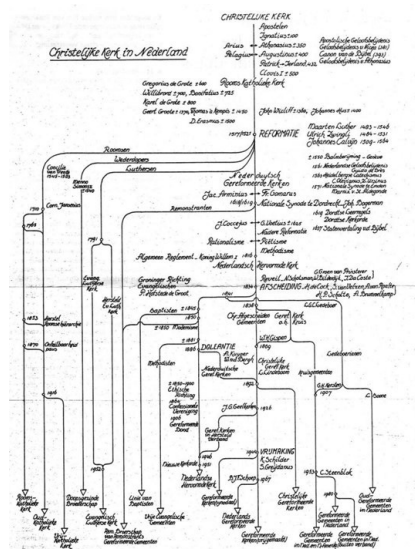
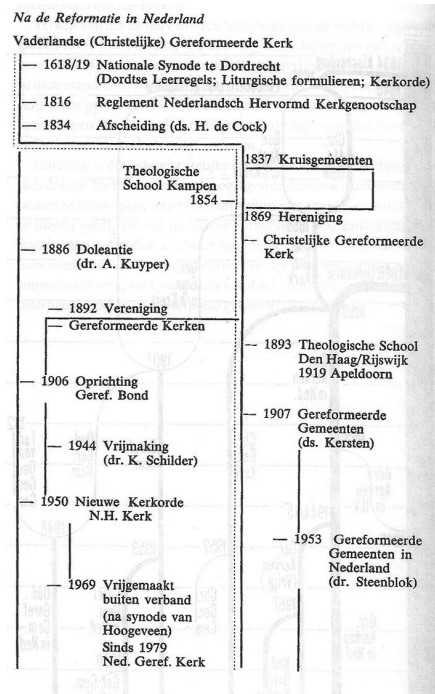
Kerkenstamboom *De Spiegel* (Wiegel 1967)

Twee kerkenstambomen uit de jaren zeventig illustreren uitstekend de uiteenlopende visie op de worteling in het verleden. De ene stond in een leerboekje voor christelijk-gereformeerde belijdeniscatechisanten van de hand van Jan Hendrik Velema, de drijvende kracht achter het in 1963 opgerichte Contact Orgaan Gereformeerde Gezindte (Van Lieburg 2013). In zijn voorstelling werd de Nederlandse Hervormde Kerk aangeduid als ‘Vaderlandse (Christelijke) Gereformeerde Kerk’. De lijn van deze kerk liep verticaal tot in het heden, maar de aftakking naar het eigen kerkverband werd gemarkeerd door een extra stippellijn. Zo konden jongeren zien dat zij lid werden van de ware voortzetting van de kerk der Reformatie (Velema 1976).⁷ De andere stamboom was nog duidelijker. Binnen de vrijgemaakt-gereformeerde kerken circuleerde – althans na de scheuring van dit kerkverband in 1967 – de voorstelling van een rechte lijn vanaf de Dordtse Synode via Afscheiding, Vereniging en Vrijmaking naar wat doorging voor de zuiverste openbaring van de christelijke kerk in Nederland (Drost, Kooy en Smelik 1972/1977).⁸ Ten behoeve van het voortgezet onderwijs verscheen zelfs een tekening waarin de hoofdlijn rechtstreeks terugging op de apostelen en kerkvaders (Bos 1987, 737).

Kerkenstamboom (Velema 1962)

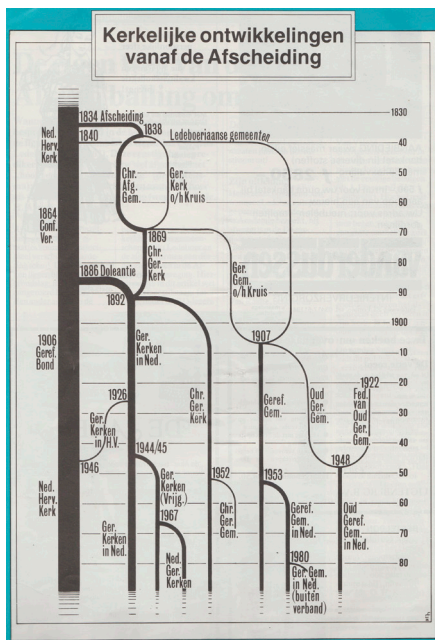
Kerkenstamboom (Bos 1987)

Aan de bevindelijke rechterzijde zijn zulke capriolen niet uitgehaald. In de bijbehorende kerken en bewegingen – (Oud) Gereformeerde Gemeenten, Gereformeerde Bond, Gekrookte Riet en Hersteld Hervormde Kerk – zweeft een mengeling van ‘hervormd kerkgevoel’, ‘ledeboeriaans heimwee’ en ‘gezond kerkelijk besef’. Het Hervormd Genootschap, zoals de in 1841 afgezette dominee Ledeboer de Hervormde Kerk noemde, ‘is het onze en God zal het ons weergeven op Zijnen tijd en de vijanden verdrijven’ (Ledeboer 1843, 85). Toen Chris Janse een kerkenstamboom liet tekenen voor zijn proefschrift over de bevindelijk gereformeerden, stond de continuïteit van de Nederlandse Hervormde Kerk als een paal boven water: een dikke lijn, magere aftakkingen van Afscheiding en Doleantie en een nog dunnere lijn van Ledeboerianen (Janse 1985, 63).⁹ Mogelijk was hij geïnspireerd door de ‘Stamboom van de Reformatie’ die jarenlang in museum Catharijneconvent op de derde verdieping te aanschouwen was (Defoer et al. 1979, 98-99). Dat schema toonde even duidelijk het eerstgeboorterecht van de kerk in de Middeleeuwen, dus de rooms-katholieke oorsprong van alle gereformeerde denominaties (zie ook de uitklapbare bijlage in de tentoonstellingscatalogus van Zijp 1984).

Kerkenstamboom (Janse 1985)

Al met al verkondigen de Nederlandse kerkenstambomen vaak – impliciet of expliciet – een boodschap. Historische continuïteit staat daarbij gemakshalve voor confessionele legitimiteit. Subjectief vindt men gewoonlijk dat de ander bij de ‘verkeerde’ kerk zit, al verschilt het of men de eigen kerkkeuze positief waardeert dan wel eigenlijk in de oorspronkelijke Gereformeerde Kerk zou willen zitten, mits die is teruggekeerd tot ‘leer, tucht en dienst der vaders’, zoals in de Acte van Afscheiding en Wederkeering van 1834 al was gepretendeerd. Die verhoopte terugkeer was het hete hangijzer tijdens het Samen-op-Wegproces, waarbij de Gereformeerde Bond zowel theologische als psychologische bezwaren koesterde tegen de verruiming van de grondslag van de Nederlandse Hervormde Kerk. ‘We kunnen niet weg en we kunnen niet mee.’ Uiteindelijk ging de Bond toch mee in de Protestantse Kerk in Nederland en zette een minderheid de vaderlandse kerk voort als Hersteld Hervormde Kerk. De rechter moest er nog aan te pas komen om de naam ‘Hervormd’ aan dit nieuwe kerkverband te gunnen (maar de aanduiding als ‘Nederlandse’ kerk te ontzeggen). De pretentie de rechtstreekse voortzetting te zijn van de kerk der Reformatie leent zich voor een grafische weergave, maar daarvan is geen voorbeeld bekend.

Iconische exploitatie

Kerkenstambomen blijken vaak *kerkelijke* stambomen: ze etaleren een zelfbeeld aan zowel eigen achterban als min of meer concurrerende denominaties. Ze zijn informatief, maar ook communicatief. Ze rechtvaardigen op visuele wijze de verdeeldheid onder christenen. In de praktijk roepen ze meestal negatieve gevoelens op. Zet zo’n stamboom op sociale media en er volgen reacties van spot, schaamte, wrevel of woede. In het beste geval volgen er pleidooien voor eenheid in verscheidenheid. Zoveel kerken, zoveel zinnen. Zelden is er positieve waardering, hoewel vanuit sociologisch oogpunt helder is dat conflicten tussen ‘*feindliche Brüder*’ ook energie kunnen creëren. Het ‘narcisme van de kleine verschillen’ produceert geestelijke betrokkenheid en sociale activiteit. ‘Een kerk die scheurt, leeft!’, zegt een personage in de roman van Maarten ’t Hart over de gereformeerde vrijmaking in Maassluis. ‘Bij scheuringen leer je de mensen, leer je hun opvattingen, leer je hun slechtheid kennen.’ Hun zwakheden, ja, maar ook hun krachtbronnen (naar Werkman 1999, 54).

Toen Andries Knevel een reeks radio-interviews met boegbeelden van tien verschillende gereformeerde groeperingen bundelde, plaatste de uitgever een kerkenstamboom achter het portret van de auteur op het omslag (Knevel

2009). Het schema illustreerde de aanklacht tegen het uitblijven van een dracht in christelijk Nederland. Zo'n visueel appel doet denken aan tijdslijnen van afnemend kerklidmaatschap als toonbeeld van onafwendbare secularisatie (zie het omslag van Bruce 2013). De Duitse historicus Olaf Blaschke gebruikte juist een keur van grafieken van toenemende religieuze betrokkenheid om de 'seculariseringslegende' te ontmaskeren (Blaschke 2006). Meer op conceptueel niveau heeft geschiedfilosoof Herman Paul gewezen op de mentale effecten van schijnbaar onloochenbare trends in religieus leven en denken. Het sjabloon van onontkoombare 'secularisatie' laat mensen – ideologen, leiders, bestuurders – daarnaar denken en handelen, zodat het analytische narratief de werking krijgt van een zelfvervullende profetie. Zo kan ook de stamboom de vermenigvuldiging van kerken voorstellen als een onomkeerbaar lot (Paul 2017).

Dankzij de verbeeldingskracht van de kerkenstamboom als icoon van verdeeldheid kan hij evengoed worden geëxploiteerd voor de droom van eenheid. In 2009 begonnen enkele protestantse kerkleiders met het project van een nieuwe 'nationale synode'. Dat laatste herinnerde aan de internationale gereformeerde Synode van Dordrecht in 1618-1619, die zeker in de Nederlandse geschiedenis symbool staat voor de spanning tussen rekkelijken en preciezen ofwel de scheuring tussen remonstranten en contraremonstranten. Het enthousiaste comité streefde naar eenheid onder bewuste christenen en ook onder georganiseerde geloofsgemeenschappen in Nederland. In een wervingsfolder verscheen een fraaie tekening van een boom met allerlei 'Geestesgaven': vrede, liefde, blijdschap en nog veel meer. De wortels oogden als het vertrouwde kerkenschema, voorzien van twee opmerkelijke nieuwe lijnen: de 'nadere reformatie' in de zeventiende en achttiende eeuw en het 'baptisme' in de negentiende eeuw. Deze toevoegingen moesten laten zien dat ook de bevindelijke en de evangelicale tradities in het Nederlandse protestantisme door het oecumenische initiatief werden geadresseerd.

Bij de vierde en laatste editie van de Nieuwe Nationale Synode in de Grote Kerk in Dordrecht werd op 29 mei 2019 een 'verklaring van verbondenheid' ondertekend door vertegenwoordigers van maar liefst veertig geloofsgemeenschappen. Zeker de helft betrof Engelstalige gemeenten of netwerken met een migratieachtergrond. Dat was dan ook de historische betekenis van het hele synodeproject: de inschrijving van internationale kerken in de nationale kerkgeschiedenis (Van Lieburg 2023). Reële federaties of fusies zijn er niet uit voortgekomen. De hereniging van vrijgemaakt-gereformeerden per 1 mei 2023 was een autonoom proces, al deed het als positief moment in de kleine kerkgeschiedenis menig gelovig hart sneller kloppen. Dat gold ook voor de

‘finish’ van een ander langjarig concours die kort erna werd bereikt. Op 15 juni 2023 besloten twee organisaties, bestaande uit inheemse baptistengemeenten en uiteenlopende migrantengemeenschappen, te verenigen. Over deze bijzondere gebeurtenis op de evangelische flank van het protestantisme in Nederland zou een christelijke krant evengoed kunnen uitpakken, maar het bleef tot nu toe bij korte persberichten.¹⁰

Nieuwe uitdaging

Anno 2023 lijkt een vernieuwing van de traditionele ‘stamboom van de Reformatie’ of van het christendom in Nederland opportuun. Zelfs het *Reformatorisch Dagblad*, allerm minst koploper in oecumenische trajecten, initieerde in 2023 een chronologische en geografische verdieping en verruiming door in een paginagroot schema ook niet-protestantse en protestantse-niet-calvinistische lijnen op te nemen. Dat de redacteur er in zijn journalistieke haast niet goed uitkwam, zij hem ruimhartig vergeven. Kerkhistorici en religiewetenschappers hebben er ook genoeg moeite mee. Dat ligt niet aan de schaal waarop het christendom beknopt in beeld wil worden gebracht. Het is voor wereld of natie, ook een klein land als Nederland, even lastig als voor een enkele plaats. Afgezien van de wisselende grenzen van ‘Nederland’ op zichzelf kan de religieuze variatie tussen verschillende provincies en regio’s en zelfs binnen een oorspronkelijk kerkdorp of een huidige burgerlijke gemeente aanzienlijk zijn.¹¹

‘Begin bij het begin!’ lijkt het basale advies om de oorsprong recht te doen en een logische consistente ontwikkeling te tonen. Tot ver in de negentiende eeuw leek de oertijd voor elke geloofstraditie eenvoudig aan te wijzen: bij de schepping en de eerste mensen. Voor het christendom lag het voor de hand te beginnen bij de geboorte van Christus, het Pinksterfeest of de evangelieverkonding van de apostelen. Met de opkomst van bijbel- en godsdienstwetenschappen, breder de natuur- en menswetenschappen, veelal vermengd met positivisme, reductionisme en vooruitgangsgeloof, raakte de genealogie der godsdiensten los van geopenbaarde waarheden of canonieke geschriften. Op tijdbalken of in stambomen verschenen termen als animisme, poly- en monotheïsme of het axiale tijdperk. Christelijke groepen en stromingen voegden zich in een grotere geschiedenis van oosterse religieuze teksten en praktijken. Het ‘wereldchristendom’ wordt tegenwoordig bestudeerd vanuit ‘polycentrische structuren’ in de oudheid (Koschorke en Hermann 2014).

Gaat deze uitweiding over de vergelijkende religiegeschiedenis niet te ver voor onze focus op het Nederlandse christendom? Eer er van zoiets als ‘Nederland’ sprake was, had deze ‘wereldgodsdienst’ zich al gemanifesteerd in ons rivierengebied, waren er bisdommen gevormd binnen de kerk van Rome, en was de reformatiebeweging in de Latijnse kerk de grote springbron voor verschillende groeperingen. Voor de vroegmoderne periode, waarin het *corpus christianum* beschermd werd door de overheid, is de samenhang van verschillende deeltradities goed te overzien. Zolang immers het openbaar bestuur omwille van de eenheid, rust en orde in de samenleving een anti-separatistische functie vervulde, bleef het aantal alternatieven voor het enige instituut van de ‘ware christelijke religie’ beperkt. In de moderne tijd gaf de grondwettelijke godsdienstvrijheid daarentegen ruim baan aan allerlei mogelijke nieuwe groeperingen, die hun eigen geschiedverhaal construeerden. Pinkstergelovigen, evangelicalen, baptisten – ze grepen onbekommerd terug op de vroege kerk of zelfs het Nieuwe Testament om hun bestaan te legitimeren (zie bijvoorbeeld Bakker 2008).

De door de moderniteit bevorderde vrijheden van godsdienst, vereniging en vergadering bepalen, tenslotte, de belangrijkste beperking van de kerkenstambomen als instructieve weergave van het christelijke landschap. Wat voorheen vaak bleef hangen in conventikels, huiskerken of losse netwerken met soms later gegeven etiketten, institutionaliseerde zich steeds vanzelfsprekender in organisaties die naast de traditionele kerken hun invloed opeisten op het religieuze leven. Te denken valt aan genootschappen met specifieke doelstellingen als zending, bijbelverspreiding en evangelisatie. Nogal wat verenigingen met besturen en voorgangers concurreerden met ambtelijke instellingen voor eredienst en pastoraat. In Nederland waren dat bijvoorbeeld de Confessionele Vereniging, de Nederlandse Protestantenvbond en de Gereformeerde Bond. Sommige kerkenschema’s nemen ook zulke fenomenen op in het overzicht. Met het – bij de toch al vele erkende denominaties – grote aantal christelijke organisaties is het einde dan al gauw zoek.

Voorlopig alternatief

Op het internet circuleren tal van ‘family trees’ van religies in het algemeen, van de ‘abrahamitische religies’, van oosterse kerken, van grote evangelische opwekkingsbewegingen (First, Second, Third Awakening) of wijdvertakte stromingen als de Laestadians en de Mormonen. De functies van deze schema’s variëren van religieuze instructie tot didactische verheldering. Altijd

verraden ze classificaties die zowel in catechese als (godsdienst)onderwijs als voorbeeld kunnen dienen van toe-eigening en toewijzing in de dynamiek van levensbeschouwing en samenleving in verleden en heden. Beweging en beeld kunnen uiteraard veel toevoegen aan de statische weergave van christelijke stambomen. Bij de Amerikaanse onderneming Useful Charts is een indrukwekkende, recent bijgewerkte poster te koop, die ondersteund wordt door een reeks video's op YouTube.¹² Zulke fraaie creaties zijn er niet voor Nederland – nog niet. Met de vele digitale mogelijkheden liggen hier kansen voor grafisch ontwerpers om vorm en inhoud met elkaar te verbinden.

De vorm kunnen historici het beste aan vaklieden overlaten, maar voor de inhoud mogen we van historici een handreiking verwachten. Na onze rondgang langs vorige voorbeelden van een Nederlandse kerkenstamboom is het in elk geval belangrijk het onderscheid tussen gelovig-interne verbeelding en wetenschappelijk-externe waarneming te benoemen. Het staat elke traditie, kerk, beweging of gemeenschap vrij een historisch, bijbels of theologisch gemotiveerde tijdlijn van haar organisatorische ontwikkeling – protologisch, oecumenisch, eschatologisch – te construeren en uit te dragen. Sterker: 'spirituele genealogie' vormt vanouds een vruchtbaar instrument voor mensen en groepen om een gedeelde identiteit, herkomst en toekomstverwachting levend te houden en via tekstuele en visuele representaties door te geven (vgl. Ritsema van Eck 2019). Voor algemeen, academisch en didactisch gebruik telt uiteraard de eis van empirische evidentie, al kan een subjectieve 'kerkelijke stamboom' binnen de eigen groep aan geloofwaardigheid winnen naarmate die overeenkomt met een objectieve 'kerkenstamboom' in de zin van een betrouwbare weergave van een bepaald stuk geschiedenis van het christendom.

Voor mijn voorstel van een inclusieve genealogie van het christendom in Nederland sluit ik aan bij mijn eerdere exercitie voor het handboekproject over de Nederlandse religiegeschiedenis. Dat betrof toen niet alleen de protestantse situatie vanaf 1816, maar ook een schema van het Nederlandse christendom vanaf de middeleeuwen, waarin voor zowel de doperse als de gereformeerde scheuringen naar aparte schema's werd verwezen (Van Eijnatten en Van Lieburg 2005, 168, 179 en 313).¹³ Zo'n geleding is onvermijdelijk om een schema op papier leesbaar te houden. In elk geval dwingen de voorwaarden van internationaliteit en chronologie tot eenvoud, evenals de eisen van helderheid en actualiteit. De doperse verdeeldheid behoort al lang tot het verleden, maar ook de gereformeerde breekbaarheid behoeft niet meer tot in detail te worden weergegeven. De voortgezet- en hersteld-gereformeerden, de gemengd-in-ned'ers-buiten-verband en de verontruste vrijgemaakt- en christelijk-

gereformeerden krijgen steeds meer een lokaal karakter, zoals dat in de (vrije) (oud-)gereformeerde verstrooiing altijd al zo is geweest.

Uitdagender zijn de groeperingen die door een buitenlandse oorsprong en oriëntatie zich nadrukkelijker tot het wereldchristendom verhouden. Getalsmatig zijn ze even beperkt als de meeste protestantse kerkverbanden, zodat we net zo goed gewaarschuwd moeten zijn voor een zeker optisch bedrog dat de stambomen met zich meebrengen. Sociaal geograaf Hans Knippenberg zette in 1992 in zijn boek over de religieuze kaart van Nederland ook de kwantitatieve ontwikkelingen uitstekend op een rij. Naast de kerkenstamboom van Chris Janse reproduceerde hij in de categorie ‘geïmporteerde geloofsgemeenschappen’ de schema’s van Rien Tang van het ‘apostolisch werk’ en van de gebroeders Cees en Paul van der Laan van de pinksterbeweging in Nederland (Knippenberg 1992, 85, 147 en 160). Een integratie van deze stambomen in één overzicht kan niet anders dan summier zijn. Voor de vertakkingen van overzeese, koloniale Nederlandse kerken die op enig moment zelfstandig werden en buiten het Koninkrijk raakten, moet eveneens worden verwezen naar literatuur over deze dochter- en zusterkerken.

Ten slotte

Het aanhangsel van dit artikel is eigenlijk de hoofdzaak waar het om begonnen is: *the proof of the pudding is in the eating*. Dit artikel zou niet compleet zijn zonder een eigen voorstel voor een herziene ‘kerkenstamboom’, rekening houdend met de overwegingen die in het voorgaande zijn uiteengezet. De lay-out van dit tijdschrift dwingt wel tot een gecompriëerde weergave van een uitgebreid schema dat ik op de website van het HDC Centre for Religious History plaats met de mogelijkheid er commentaar op te leveren. De kerkredactie van het *Reformatoisch Dagblad* wil daar binnenkort – als vervolg op de eerdergenoemde proeve afgelopen voorjaar – een grafisch verantwoorde spreadsheet van publiceren. De presentatie van dit ontwerp is na alle voorgaande creaties uiteraard een waagstuk op zich, dat ik niettemin zowel wenselijk als noodzakelijk heb genoemd. Wenselijk vanwege de recente mutaties binnen en buiten de ‘gereformeerde gezindte’, noodzakelijk omdat de verrijking en verkleuring van het christelijke landschap van Nederland om een bredere weergave van de vele denominaties vraagt.

Gegeven het feit dat zelfs het christendom als geheel zijn overwicht onder de bevolking zo langzamerhand heeft verloren en zeker de actieve deelname aan kerkelijk leven alsmaar dalende percentages laat zien, is alleen al een puur

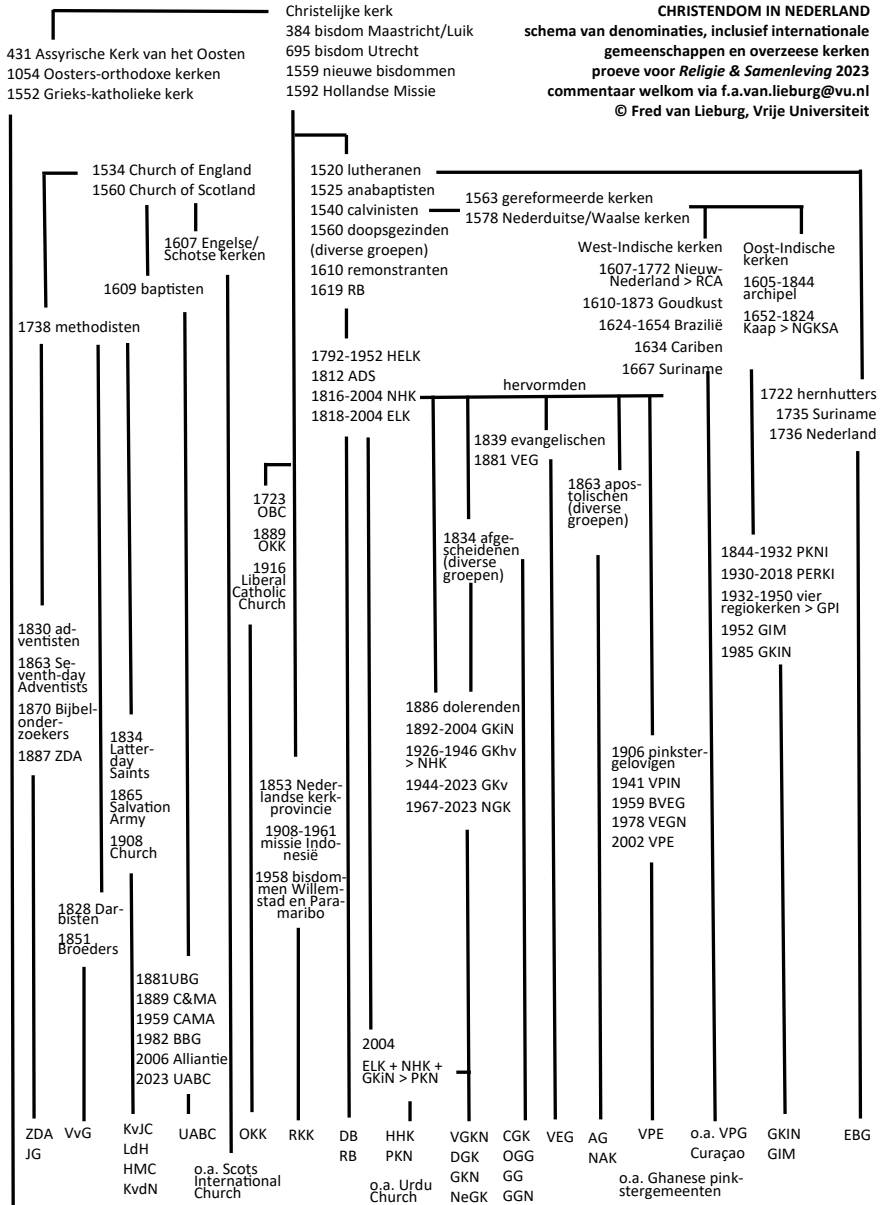
informatief schema voor de gemiddelde Nederlander of geïnteresseerde burger nodig geworden om iets van het gelovige heden en verleden te begrijpen. Ervaring in het academisch onderwijs leert dat de meeste jongeren heden ten dage geen flauw benul hebben van de interne veelzijdigheid van de christelijke wereld (zoals overigens tal van christenen evenmin van de fitnesses binnen islam of andere religieuze tradities). Belangstelling is er echter genoeg, in mijn eigen didactische praktijk onder geschiedenisstudenten bijvoorbeeld gestimuleerd door persoonlijke genealogische opdrachten (Van Lieburg 2018). Ook religie- en kerkhistorische stambomen werken daarbij aanstekelijk, omdat ze uitnodigen tot kennis van en discussie over samenhangen in levensbeschouwelijke tradities en de daaruit voortgekomen georganiseerde groeperingen.

Objectief zullen de schema's nooit helemaal zijn, hoezeer we ook in deze nieuwe poging de visuele retoriek van vorige voorbeelden hebben willen vermijden. De omvang, betekenis en invloed van verschillende denominaties is nauwelijks of niet in een lijnenspel weer te geven, maar ook de min of meer verborgen boodschappen, zoals voorheen de suggesties van continuïteit of legitimiteit, kerkisme of oecumene, schaamte of hoop, blijven herkenbaar voor wie ze ermee willen illustreren. Niet om 'woke' of tenminste 'awake' te willen zijn, is de hier aangeboden versie evident schatplichtig aan de maatschappelijke actualiteit waarin recht gedaan dient te worden aan onze koloniale geschiedenis en de multiculturele samenleving. Voormalige 'handelskerken' of 'zendingskerken' eisen een vernieuwde positionering in ons collectieve geheugen. Zonder integratie van christelijke groeperingen van niet-Nederlandse oorsprong zal ons traditionele beeld van de kerkgeschiedenis een realistische waarneming in de nabije of verdere toekomst in de weg staan.

En nu? Het staat nog te bezien of een nieuwe kerkenstamboom met een gelikte presentatie een breder publiek zou kunnen aanspreken dan de bezoekers van 'Bij ons in de Biblebelt' in Museum Catharijneconvent een paar jaar geleden. Destijds waren het vermoedelijk vooral geïnteresseerden met enige voorkennis van de gereformeerde wereld die met gepast genoegen naar de muursticker keken. Maar er is beweging. Inmiddels is de conservator voor het Nederlands protestantisme opgevolgd door Rianneke van der Houwen, die een mooie tentoonstelling over gospel heeft georganiseerd en een zomerexpositie over kerk en slavernij voorbereidt. Madelon Grant werkt daarnaast als speciale conservator voor migrantenkerken. Het standaardgrapje over het vaderlandse volkskarakter zal er vast niet door slijten: 'Één Nederlander een theoloog, twee Nederlanders een kerk, drie Nederlanders een kerkscheuring.' Waarvan akte!

Nieuwe kerkenstamboom (Van Lieburg 2023)

Oriëntaals-orthodoxe (Koptische, Syrische, Armeense, Ethiopische, Eritrese) gemeenschappen
 Oosters-orthodoxe (Servische, Bulgaarse, Roemeense, Griekse, Russische, Oekraïense) gemeenschappen
 Grieks-katholieke gemeenschappen

Afkortingen

ADS	Algemene Doopsgezinde Sociëteit
AG	Apostolisch Genootschap
BBG	Broederschap van Baptistengemeenten
BVEG	Broederschap Volle Evangelie Gemeenten
C&MA	Christian and Missionary Alliance
CAMA	gemeenten Nederland
CGK	Christelijke Gereformeerde Kerken
DGK	De Gereformeerde Kerken
EBG	Evangelische Broedergemeente
ELK	Evangelisch-Lutherse Kerk
GG	Gereformeerde Gemeenten
GGN	Gereformeerde Gemeenten in Nederland
GIM	Geredja Indjili Maluku (Molukse Evangelische Kerk)
GKiN	Gereformeerde Kerken in Nederland
GKN	Gereformeerde Kerken Nederland
GKv	Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)
GPI	Gereja Protestan di Indonesia (Protestantse Kerk van Indonesië)
HELK	Hersteld-Evangelisch Lutherse Kerk
HHK	Hersteld Hervormde Kerk
HMC	Holland Methodist Church (Nederlandse Antillen)
JG	Jehovah's Getuigen
KvdN	Kerk van de Nazarener
KvJC	Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen
LH	Leger des Heils
NAK	Nieuw-Apostolische Kerk in Nederland
NeGK	Nederlandse Gereformeerde Kerken
NGK	Nederlands Gereformeerde Kerken
NGKSA	Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika
NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
OBC	Oud-Bisschoppelijke Clerezij
OGG	Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland
OKK	Oud-Katholieke Kerk van Nederland
PERKI	Persatuan Kristen Indonesia (Indonesische Christen Gemeenschap)
PKN	Protestantse Kerk in Nederland
PKNI	Protestantse Kerk van Nederlands-Indië
RB	Remonstrantse Broederschap

RCA	Reformed Church of America
RKK	Rooms-Katholieke Kerk
UABC	Unie van Baptistengemeenten en Alliantie van Baptisten- en CAMA-gemeenten
UBG	Unie van Baptistengemeenten
VEG	Bond van Vrije Evangelische Gemeenten
VEGN	Volle Evangelie Gemeenten Nederland
VGKN	Voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland
VKK	Vrij-Katholieke Kerk in Nederland
VPE	Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten
VPIN	Verenigde Pinkstergemeenten in Nederland
VPKNA	Verenigde Protestantse Kerk Nederlandse Antillen
VvG	Vergadering van gelovigen
ZAD	Zevendedagsadventisten

Noten

- 1 Eenzelfde schema plaatste ene Sietske (geïnspireerd door een voorbeeld in het *Nederlands Dagblad*) op Wikipedia (upload 21 april 2005, update 21 februari 2006). Bewerkte versies volgden van Gerben Vos (6 juli 2007, 20 januari 2008, 16 januari 2011 en 1 maart 2015; <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gereformeerd3.jpg>, geraadpleegd 31 juli 2023). De Bosatlas nam het schema (met bronvermelding) over als ‘Het protestants-christelijke landschap, 1830-’ (*De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland* 2011, 548) onder toevoeging van symbooltjes voor ‘afspplitsing’ en ‘modaliteit (stroming in NHK)’ (welk begrip van na 1951 is).
- 2 Verontruste vrijgemaakten vormden in 2003 De Gereformeerde Kerken (hersteld) en in 2009 de Gereformeerde Kerken Nederland. In 2018 en 2019 hebben beide kerken elkaar ‘herkend als kerken van Christus’ met het oog op hereniging. *Reformatorsch Dagblad*, 7 juni 2019, 3 mei 2021, 5 december 2022 en 6 november 2023.
- 3 Enkele plaatselijke kerken die niet meedingen in deze fusie hopen aansluiting te vinden bij de Christelijke Gereformeerde Kerken. Dit kerkverband bevindt zich in een onzekere fase door spanningen tussen gemeenten, classes en landelijke synode. Velen vrezen kerkscheuring, sommigen zien wel wat in herverkaveling met de Gereformeerde Gemeenten, de Hersteld Hervormde Kerk en de Nederlandse Gereformeerde Kerken.
- 4 “Diagram van de ontstaansgeschiedenis van de verschillende kerken in Nederland,” geplaatst op 14 december 2012 door de mij verder onbekende Joshua Jonathan. https://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Ontstaansgeschiedenis_van_kerken_in_Nederland.jpg (geraadpleegd 31 juli 2023).
- 5 Voor de hand liggende schema’s ontbreken ook in Knappert (1928) en Impeta (1961, herziene herdrukken 1964 en 1972).
- 6 Terlouw (1967). De tekening werd overgenomen in *Zie! Onafhankelijk maandblad voor christelijker samenleven*, februari 1967.

- 7 De stamboom stond al in de vanaf 1962 verschenen stenciluitgaven van het catechisatieboekje, aldus ds. Hero Velema, die als zoon van de auteur in de zomer 1975 de stamboom typte en tekende voor de vijfde, laatste gestencilde uitgave.
- 8 Eerder had de Kampense hoogleraar Veenhof nog een schema van vertakkingen gepubliceerd waarin de Afscheiding van 1834 een uittocht uit de Nederlandse Hervormde Kerk was, niet omgekeerd (Veenhof 1959, 314). Hij schreef het uiteenvallen van de 'Gereformeerde Volksgroep' toe aan de tweelingbroers dogmatisme en sectarisme. Zijn hogeschool ontsloeg hem uit zijn functie en hij verliet het kerkverband.
- 9 Desgevraagd kon Janse zich niet meer herinneren of hij een voorbeeld gebruikte. Zijn ontwerp was uitgewerkt door oud-tekenleraar H.T. de Jong te Rotterdam. Het schema van 'Kerkelijke ontwikkelingen vanaf de Afscheiding' verscheen eerst in *150 jaar Afscheiding: Zij die bleven... ... zij die gingen. Bijlage Reformatorisch Dagblad*, 9 oktober 1984, 15.
- 10 Zoals *Reformatorisch Dagblad*, 16 juni en 17 november 2023. CAMA staat voor Christian and Missionary Alliance. De Unie van Baptistengemeenten in Nederland en de Alliantie van Baptisten en CAMA gemeenten (ABC) fuseerden onder de naam Unie-ABC. Het 'fusiefeest' vond plaats op 18 november 2023 in Veenendaal.
- 11 Zie voor een hervormd/gereformeerd kerkschema van de stad Dordrecht: Van Lieburg 2012, 44.
- 12 <https://usefulcharts.com/products/christian-denominations-family-tree> (geraadpleegd 31 juli 2023).
- 13 De Bosatlas combineerde beide schema's als 'Richtingen in het Nederlands christendom in de 17e eeuw' (*De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland* 2011, 234).

Literatuur

- Aubert, Roger. 1947. *Le Saint-Siège et l'Union des Églises. Textes choisis et introduits*. Brussel: Universitaires.
- Bakker, Hylke. 1924. *Stroomingen en sekten van onzen tijd*. 6e druk 1947. Utrecht: Kemink en Zoon.
- Bakker, Hylke. 1927. *Kerkelijk leven in Nederland (beschrijving der Protestansche kerken)*. 2e, verbeterde druk 1943. Utrecht: Kemink en Zoon.
- Bakker, Henk. 2008. *De weg van het wassende water: op zoek naar de wortels van het baptisme*. Zoetermeer: Boekencentrum B.V.
- Blaschke, Olaf. 2006. "Abschied von der Säkularisierungslegende. Daten zur Karrierekurve der Religion (1800-1970) im zweiten konfessionellen Zeitalter: eine Parabel." *Zeitenblicke* 5, no. 1. <https://www.zeitenblicke.de/2006/1/Blaschke/dippArticle.pdf>.
- Bos, J.J. 1987. "Overzicht Nederlandse kerkgeschiedenis." *De Reformatie: weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven* 62/36: 736-37.
- Bruce, Steve. 2013. *Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory*. Oxford: Oxford University Press.

- Defoer, H.L.M., P.P.W.M. Dirkse, I.K. Brouwer, C.H. Staal en M.D. Burgers. 1979. *Rijksmuseum Het Catharijneconvent: tekst en uitleg*. Utrecht: Stichting Het Catharijneconvent.
- Drost, M.K., A. Kooy en C.J. Smelik. 1972/1977. *De Weg*, in afleveringen/deeltjes. Groningen: Vuurbaak.
- Eijnatten, Joris van, en Fred van Lieburg. 2005. *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Uitgeverij Verloren Bv.
- Gelder, Bas van. 1957. *Spoor zoeken in de bonte wereld van geloven en denken*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Harms, Richard H. 2004. *Historical Directory of the Christian Reformed Church*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Impeta, Christoffel Nicholaas. 1961. *Kaart van kerkelijk Nederland*. Herziene herdrukken 1964, 1972. Kampen: Kok.
- Janse, Christiaan Samuel Leendert. 1985. *Bewaar het pand: de spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*. Houten: Den Hertog.
- Jong, Addy de. 2023. "Kerk werd in Nederland vaker gescheurd dan geheeld." *Reformatoorsch Dagblad*, 15 mei 2023. <https://www.rd.nl/artikel/1020292-kerk-werd-in-nederland-vaker-gescheurd-dan-geheeld>.
- Jong, Otto Jan de. 1972. *Nederlandse kerkgeschiedenis*. Herdruk 1986. Nijkerk: G.F. Callenbach N.V.
- Knappert, Laurentius. 1928. *Godsdienstig Nederland*. Huis ter Heide: De Wachtstoren.
- Knevel, Andries. 2009. *Allemaal gereformeerden: in gesprek met tien gereformeerde voormannen*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Knippenberg, Hans. 1992. *De religieuze kaart van Nederland: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen: Van Gorcum.
- Kootte, Tanja, en Fred van Lieburg, red. 2019. *Bij ons in de Biblebelt: nalezing van een tentoonstelling in Museum Catharijneconvent*. Dordrecht: Dutch Bible Belt Network.
- Koschorke, Klaus, en Adrian Hermann, red. 2014. *Polycentric Structures in the History of World Christianity. Polyzentrische Strukturen in der Geschichte des Weltchristentums*. Wiesbaden: Harassowitz Verlag.
- Ledeboer, Lambertus Gerardus Cornelis. 1843. *'s Heeren wegen, gehouden met eenen alles verbeurd hebbenden zondaar*. Leiden: Van Golverdinge.
- Lieburg, Fred van. 2012. *Heilige plaatsen in een Hollandse stad: duizend jaar religieuze gebouwen op het eiland van Dordrecht*. Dordrecht: Historische Vereniging Oud-Dordrecht.
- Lieburg, Fred van. 2013. "Onmogelijke oecumene: het Contactorgaan Gereformeerde Gezindte 1946-2013." In: *Verscheurd verlangen: de uitblijvende eenheid van de gereformeerde gezindte*, geredigeerd door I.A. Kole, 15-84. Apeldoorn: Labarum Academic.

- Lieburg, Fred van. 2018. "De spiegel van het voorgeslacht. Religiegeschiedenis op macro- en microniveau." In: *Geschiedenis aan de Zuidas: essays van VU-historici gezindte*, geredigeerd door Fred van Lieburg, 189-99. Amsterdam: Prometheus.
- Lieburg, Fred van. 2023. "Internationaal christendom in Nederland: een nieuwe kijk op verleden en heden." In: *Een huis voor alle volkeren. Kerkinterieurs van christelijke migrantengemeenschappen in Nederland*, geredigeerd door Madelon Grant en Sebastiaan van der Lans. Zwolle: Naio10 uitgevers.
- Meiden, Anne van der. 1968. *De zwartekousenkerken: portret van een onbekende bevolkingsgroep*. Utrecht: Ambo-boeken.
- Mönnich, Conrad Willem, en Johannes Cornelis Groot, red. 1955/1956/1959. *Encyclopedie van het Christendom*. 1: Protestants deel met medew. van Oud-Katholieken. 2: Katholiek deel. Volksedities: *Encyclopedie van het protestantisme/Encyclopedie van het Katholicisme*. Brussel: Elsevier.
- Noordhoff Atlasproducties. 2011. *De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland*. Groningen: Noordhoff.
- Paul, Herman. 2017. *Secularisatie: een kleine geschiedenis van een groot verhaal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ritsema van Eck, Marianne. 2019. "Genealogy as a Heuristic Device for Franciscan Order History in the Middle Ages and Early Modernity: Texts and Trees." *Franciscan Studies* 77: 135-69. doi: 10.1353/frc.2019.0007.
- Terlouw, Piet. 1967. "Waarom toch zoveel kerken?" *De Spiegel* 38, no. 2: 23-27.
- Veenhof, Cornelis. 1959. *Prediking en uitverkiezing*. Kampen: Kok ten Have.
- Velema, Jan Hendrik. 1962/1979. *Een levend lidmaat: handleiding voor hen, die zich voorbereiden op het doen van openbare geloofsbelijdenis*. Gestencilde edities, vanaf de 6e in druk. Naarden: Drukkerij "Naarden".
- Werkman, Hans. 1999. "De rafelige kerkscheuringen van Maarten 't Hart." *Liter. Christelijk literair tijdschrift* 2: 54-61.
- Zijp, Robert P. 1984. *Anderhalve eeuw gereformeerden 1834-1984*. Utrecht: Stichting Het Catharijneconvent.